

MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [International Journal Of Social Sciences]

ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Güz 2020

Diyarbakır İli Ağzlarında Şimdiki
Zaman Ekleri ve Kullanılışları

Present Continuous Tense Suffixes and
Their Use in the Dialect of Diyarbakır
Province

Doç. Dr. Burhan BARAN

Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü
Diyarbakır, Türkiye. burhanbaran516@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
DOI: mecmua.783456
Yükleme Tarihi: 21.08.2020
Kabul Tarihi: 03.09.2020
Yayımlanma Tarihi: 30.09.2020
Sayı: 10
Sayfa: 17-32

Article Information: Research Article
DOI: mecmua.783456
Received Date: 21.08.2020
Accepted Date: 03.09.2020
Date Published: 30.09.2020
Volume: 10
Sayfa: 17-32

Atıf / Citation

BARAN, B. (2020). Diyarbakır İli Ağzlarında Şimdiki Zaman Ekleri ve Kullanılışları. *MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Sayfa: 17-32

BARAN, B. (2020). Present Continuous Tense Suffixes and Their Use in the Dialect of Diyarbakır Province. *MECMUA - International Journal Of Social Sciences* ISSN: 2587-1811 Year: 5, Volume: 10, Page: 17-32

Doç. Dr. Burhan BARAN

DİYARBAKIR İLİ AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKLERİ VE KULLANILIŞLARI

Present Continuous Tense Suffixes and Their Use in the Dialect of Diyarbakır Province

ÖZ

Türkçenin tarihi gelişimi içinde şimdiki zaman kipinin farklı bir yeri vardır. Şimdiki zaman için uzun süre müstakil bir ek kullanılmamıştır. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde genellikle geniş zaman eki şimdiki zamanı da karşılamış, Osmanlı Türkçesinde geniş zamanla birlikte -yor eki de kullanım sahasına çıkmış, standart Türkiye Türkçesinde -yor, -makta/mekte, -mada/-mede ekleri bu görevi üstlenmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise şimdiki zaman için nadiren -yor eki ve geniş zaman eki, çoğunlukla yörelere göre değişen çeşitli ekler, bazen de -iK gelir, -Ip otur-ur gibi ek+yardımcı fiil yapıları kullanılmaktadır. Şimdiki zamanı karşılayan eklerin ve yapıların bu çeşitliliği ağızların tasnifinde bir ölçüt olacak kadar dikkat çekicidir.

Diyarbakır ili ağızlarında ölçünlü dilin etkisiyle şimdiki zaman için -yor eki de kullanılmaktadır. Ancak ilin ağızlarına ait ekler çoğunlukla -i ve -iy, nadiren -ye ve -yer'dir. Bunlardan -i, Diyarbakır merkez ağzı ile Bismil ağzının; -iy Çüngüş ve Çermik yöresi ağzının karakteristik şimdiki zaman ekleridir. -ye ve -yer ise Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında az kullanılan şimdiki zaman ekleridir.

İşte bu makalede Diyarbakır ili ağızlarında şimdiki zaman ekleri ve kullanılışları incelenmiştir. Bu konuda Diyarbakır merkez ağzına ait iki çalışma ile Bismil ağzı, Bismil Türkmen ağzı, Çüngüş ve Çermik yöresi ağzına ait dil incelemesi, metin ve sözlük/dizin şeklinde yapılmış çalışmalardan yararlanıldı. Bu çalışmalarda derlenmiş olan metinler taranmak suretiyle şimdiki zaman için kullanılan eklerin geçtiği cümleler incelendi. Tespit edilen örnekler -i, -iy, -ye, -yer eklerine göre tasnif edildi. Ayrıca her ek tespit edilen kullanılış farklılıklarına göre alt başlıklar hâlinde örneklendirildi.

Anahtar Kelimeler: Şimdiki Zaman, Ağızlar, Diyarbakır İli Ağızları.

ABSTRACT

The present continuous tense has a different place in the historical development of Turkish. No separate suffix has been used for the present continuous time for a long time. Present tense suffix was generally used for present continuous tense in the eras of Old Turkish and Old Anatolian Turkish. However, the present continuous tense suffix -yor was used in Ottoman Turkish and the suffixes such as -yor, -makta/mekte, -mada/-mede were used in Turkey Turkish. In the dialects of Turkey Turkish, the suffix -yor is rarely used for the present continuous time, and some suffixes varying according to the region and some suffix+ auxiliary verbs such as -iK gelir, -Ip otur-ur are used for the present tense. This variety of suffixes and structures that meet the present continuous time is remarkable enough to be a criterion in the classification of dialects.

In the dialects of Diyarbakır, the suffix -yor is also used for the present continuous tense with the effect of the standard language. However, the suffixes belonging to the dialects of the province are mostly -i and -iy, and rarely -ye and -yer. Of these, -i is the characteristic present continuous tense suffix of Diyarbakır central dialect and Bismil dialect, -iy is the present continuous tense suffix of Çüngüş and Çermik dialects.

In this article, present continuous tense suffixes and their use in the dialects of Diyarbakır province were examined. In this regard, two studies related to Diyarbakır dialect and language analysis, text and dictionary/index studies of Bismil, Bismil Turkmen, Çüngüş and Çermik dialects were reviewed. The sentences containing the suffixes used for the present continuous tense were examined by scanning the texts compiled in these studies. The examples determined were classified according to -i, -iy, -ye, -yer suffixes. In addition, each suffix was exemplified under subheadings according to the differences in use.

Key Words: Present continuous tense, dialects, dialect of Diyarbakır province

Giriş

Türkçenin tarihî gelişimi içinde şimdiki zaman kipinin farklı bir yeri vardır. Bu zaman için uzun süre müstakil bir ek kullanılmamıştır. Türkçenin tarihî dönemlerinde çoğunlukla geniş zaman eki, bazen istek eki ve tur-, yat- gibi fiiller şimdiki zamanı karşılamıştır.

Ergin, şimdiki zaman kipiyle ilgili şu hususlara değinmektedir: “Batı Türkçesi dışında eskiden beri şimdiki zaman ile geniş zamanın bazen -a, -e ile karşılandığını görüyoruz. Fakat şimdiki zaman eki olan bu -a, -e Batı Türkçesinde istek eki olan eski Türkçedeki -ga, -ge (-gay, -gey)den gelen -a, -e ile karışmış ve daha eski Anadolu Türkçesinde iken şimdiki zaman eki hüviyetini kaybetmiştir. Eklerin başındaki ğ ve g’leri düşürmeyen diğer Türk şivelerinde ise -a, -e şimdiki zaman eki ile -ga, -ge istek eki birbirine karıştırılmadan yan yana kullanılagelmiştir.” (1992: 296).

Türk, Türkçede şimdiki zamanı incelediği makalesinde Eski Türkçede, Orta Türkçenin Karahanlı sahasında şimdiki zamanın geniş zaman eki olarak adlandırılan -(I)r ile karşılanmakta olduğunu belirtir. Harezm sahasında da çoğunlukla yine geniş zamanın şimdiki zamanı da karşıladığı, ancak bu ek dışında daha çok tur- fiili seyrek olarak da yat- fiilinin kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca geniş zamanın -yur, -yür şekli Orhun ve Uygur metinlerinde de kullanıldığını, bu metinlere nazaran Harezm sahasında bu ekin daha yaygın kullanıldığını belirtir. Makalede farklı bir geniş zaman ekinin kullanıldığı ifade edilmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de geniş zaman ekinin şimdiki zamanı karşıladığı, ancak şimdiki zaman için birtakım şekiller de ortaya çıktığı, yorı- fiilinin de bu sahada artık özel bir şimdiki zaman eki olma yoluna girmiş olduğu ifade edilir. (1999: 291-296; 304-305)

Gülsevin, -(y)A yor(ur) yapısının XV. yüzyıldan itibaren şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlandığını ve o yüzyıldan sonra kullanım alanının genişleyerek Anadolu’daki Türkçenin işlek şimdiki zaman eki haline geldiğini belirtir. (Gülsevin-Boz, 2004: 126)

Türkiye Türkçesi ağızlarında ölçünlü dilin etkisiyle nadiren -yor eki ve geniş zaman eki de kullanılmakla beraber daha çok şimdiki zamanı karşılayan farklı ekler kullanılmaktadır. Bu farklılıktan dolayı şimdiki zaman ekleri esas alınarak da ağızların tasnifi yapılmıştır.

Buran, Türkiye Türkçesi ağızları için yapılan tasnif çalışmalarını özetlemiş¹ tasnifler konusundaki değerlendirmesinde fiil çekim ekleri içinde en çok kullanılan ölçütün şimdiki zaman ekleri ve bu eklerde meydana gelen ses değişimleri olduğunu belirtmiştir. (2011: 52)

¹ Geniş bilgi için bk. Buran, Ahmet (2011), “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* volume: 6/1, P. 41-54, Ankara.

Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında kapsamlı bir çalışması olan Karahan, ağızların tasnif edilmesinde şimdiki zaman ekinde meydana gelen ses değişmelerini de bir ölçüt olarak almıştır. (2011: 53)

Şimdiki zaman ekinin ağızlardaki bu farklı kullanılışları araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu konu makale, bildiri ve lisansüstü tez çalışmalarında ele alınmıştır. Bölge, il ve ilçe bazında yapılan çalışmalarla konu detaylı olarak incelenmiştir. Bu çalışmalardan bazılarında göre ağızlarda kullanılan şimdiki zaman eklerinden bir kısmı şunlardır:

Güneybatı Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri adlı yüksek lisans tezinde -Iyo, -iy, -y1, yir, -yur, -ya/ -ye, -arı/ -arı/ -eri, -ō/ -ör/ -or ekleriyle -Ip batırır, -Ip dur-ur, -Ip barı, -iK gelir, -Ip otur-ur, -Ip bürür, -Ip bakır, -Ip barır, -Ip yörür, -Ip bürür yapıları bu zamanı karşılayan ekler olarak verilmektedir.²

Özek, Türkiye Türkçesi doğu grubu ağızlarında şimdiki zamanı ifade eden çok sayıda ekin kullanılmakta olduğuna değindikten sonra bu ekleri kaynaklarına göre şöyle gruplandırmıştır: 1. -yor grubu şimdiki zaman ekleri 2. -r/-İr grubu şimdiki zaman ekleri 3. -Ar grubu şimdiki zaman ekleri 4. -yer grubu şimdiki zaman ekleri 5. -yUr grubu şimdiki zaman ekleri. (2012: 1753)

Haşimi, Türkiye Türkçesi Orta Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eklerini incelediği makalesinin sonuç bölümünde şunları belirtmektedir: “Bu çalışmadan elde edilen verilere göre Orta Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki olarak genellikle -yor ekinde gelişen şimdiki zaman eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Eski Türkçe döneminden beri şimdiki zaman eki olarak kullanılan -yur şimdiki zaman eki ve -(I)r geniş zaman ekinin de kullanıldığı görülmektedir. Türkçenin daha sonraki dönemlerinde teşekkül eden, düz geniş ünlülü -yar/ -yer ekleriyle -yuru(r) eklerinin ve -(I)p/ -A zarf-fiil eki + tasvir fiilleriyle kurulan şimdiki zaman eklerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir.” (2017: 326)

Akça, Ankara ili ağızlarında geniş ünlülü üç, dar ünlülü altı olmak üzere şimdiki zamanın dokuz varyantını tespit etmiştir: -(I)yo (söylüyom, dutuyon, deniyo), -(I)yor (giçiyor, diyor); -(I)yI (bekliyk “bekliyoruz”, biliyi “biliyor”), -(I)yIr (giyyir “giyiyor”, çihıyr “çıkıyor”), -(I)y (alıy “alıyor”, gëdiyler “gidiyorlar”), -yr (biliyrim “biliyorum”, geziyrim “geziyorum”), -İr (dirik “diyoruz”, gëdir “gidiyor”), -i (yarval “yalvarıyor”, olmi “olmuyor”). (2011: 614-618)

Edirne ili ağızlarını Dağlı ve Gacal ağızları olarak gruplandıran Kalay, şimdiki zaman ekinin Edirne ağızlarında çok değişik ve diğer Anadolu ağızlarında görülmeyen örnekler sergileyen bir ek olduğunu Gacal ağzında -ya / -ye, -i / -y;

² Kısa, Oğuz (2018), *Güneybatı Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Dağlı ağzında -ar / -er ekleri ve var- / ver- fiillerinin şimdiki zamanı karşıladığını belirtir. (1999, 140-142)

Diyarbakır ili ağızlarında ölçünlü dilin etkisiyle şimdiki zaman için -yor eki de kullanılmaktadır. Ancak asıl karakteristik şimdiki zaman eki Diyarbakır merkez ağzı ile Bismil ağzında -i'dir. Bismil Türkmen ağzında nadiren ekin -ü(y) şekli de görülür. Bu konuda Sökmen, "Bazı örneklerde ise dar-düz 'i' ünlüsünün yuvarlaklaşarak ekin -ü, -üy hâline geldiği ve düzlük-yuvarlaklık uyumunun sağlandığı görülmektedir." (2011: 199) diye belirtir. Ekin y'li şekli Bismil Türkmen ağzında çok nadir görülmektedir. Ek, kalınlık-incelik uyumuna girmez.

Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında ise karakteristik şimdiki zaman eki -iy olup nadiren -ye ve -yAr ekleri de bu zamanı karşılamaktadır.

Karahan'ın tasnifine göre Doğu grubunda yer alan Diyarbakır ili ağızlarında kullanılan şimdiki zaman ekleri, Özek'in şimdiki zaman ekini kaynaklarına göre yaptığı sınıflandırmada -ır/-Ir grubu şimdiki zaman ekleri grubunda yer almaktadır. Araştırmacı, bu eklerin -ir/-ir/-ur/-ür eklerinden geliştiğini, ekin -éy ekinde olduğu gibi uzun ünlünün /y/ yarı ünlüsünü türeterek ikizleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Çüngüş ve Çermik yöresi ağızlarında az da olsa -ye ve -yAr ekleri de kullanılmakta olup bu ekler Özek'in sınıflandırmasında -yer grubu şimdiki zaman ekleri arasında yer alır. Araştırmacı, doğu grubu ağızlarında görülen -yer ekinin, -yor ekindeki ünlünün düzleşmesi ile değil; müstakil bir ek olarak, Türkmen Türkçesinde hâlen kullanılan -yeer ve -yee ekiyle aynı işleve sahip bir ek olduğunu ifade eder. (2012: 1755)

Diyarbakır ili ağızlarında şimdiki zaman ekleri ve kullanılışlarının incelendiği bu makalede Diyarbakır Ağzı (DA, EDA)³, Bismil Ağzı (BA)⁴, Bismil Türkmen Ağzı (BTA)⁵ ile Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı (ÇÇA)⁶ ile ilgili dil incelemesi, metin ve sözlük/dizin şeklinde yapılmış çalışmalardan yararlandı. Adı geçen çalışmalarda derlenmiş olan metinler taranarak şimdiki zamanın geçtiği cümleler tespit edildi. Ardından ele alınan konu aşağıda sunulacak başlıklar altında tasnif edilmek suretiyle incelendi.

³ Erten, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Beysanoğlu, Şevket (1966), *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi Yayınları, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.

⁴ Başkan, Ahmet (2012), *Bismil Ağzı (İnceleme- Metinler- Dizin)*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

⁵ Sökmen, İsmail (2011), *Bismil Türkmen Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

⁶ Özçelik, Sadettin ve Boz, Erdoğan (2001), *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

1. Şimdiki Zaman Eki -i

Bu ek; Diyarbakır merkez ağzı, Bismil ağzı, Bismil Türkmen ağzının karakteristik şimdiki zaman ekidir. Diyarbakır merkez ağzı ile Bismil ağzında tek şekilli olup kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Bismil Türkmen ağzında ise bazı yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra ekin -ü şeklinde geldiği görülür. Şimdiki zaman eki -i ile zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Kişi ekleri kalın sıradan sözcüklerden sonra kalın ünlülü, ince sıradan sözcüklerden sonra 1. çoğul kişi hariç ince ünlülü gelir. 1.çoğul kişi ekinin ünlüsü her zaman kalındır.

1.1. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Olumlu Fiillerde Kullanılışı

Ekin olumlu fiillerde kullanılışını kişilere göre şu tabloyla göstermek mümkündür:

1. tekil kişi	açiyam geliyem	1. çoğul kişi	açiyıh geliyih
2. tekil kişi	açisan gelisen	2. çoğul kişi	açısız gelisiz
3. tekil kişi	açı geli	3. çoğul kişi	açılar geliler

Tablo 1: Şimdiki zaman eki -i'nin olumlu fiillerde kullanılışı

Taranan metinlerde ekin geçtiği cümlelerden bazıları şunlardır:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Bi kapıyı **çali**, işte Allah için ben yoldan **geliyem**, yorgunam, acam, uyhuzam, beni misafir edin.” (DA: 69)

“**Kahilar**, çarşıya **gidiler**.” (DA: 73)

“**Kıyamıyam** seni öldürmağa.” (DA: 80)

“Dışari böyle, pencereyi **açisan** bi rahmet kohusi **geli**.” (DA: 104)

“Şindi **gidiler** bir salona, meyve sulari, kuri pasta verip misafirini yolçi **ediler**, nikah **kesili**, düğün **biti**.” (DA: 106)

“Şindi he siz **deyisiz** sonbahar. Güzin hani kavurma **yapidilar**.” (DA: 120)

“**Gidiyih** şeye, Kıbrıs'a gezmağa, kefe **gidiyih**.” (DA: 122)

“Ben Cuma akşamıdır, **gidiyem** mezarlığa.” (DA: 122)

“Benim kızımı **evlendiriyem.**” (DA: 124)

“Atliyarah **yüri**, patlayarak **ölimiş.**” (EDA: 119)

Bismil ağzında:

“Hediyesini ali, çocuğuna ya özüne, kuvatına göre, kuvatı varsa altın **ali**, mesele **diyi** gelinimdir, elini **öpi konşi.**” (BA: 83)

“İki ahrat köynegi **tikiler** ona.” (BA: 87)

“Men **tutiyem** bak. Her zaman ben yardımcı **oliyam... Gidiyem** elliğini **tutiyem**, kırk katı **tutiyem**, sağ kolunu **uliyam**, mesele yahasını **açiyam.**” (BA: 87)

“Kadınları **götürisen**, bir fatiha **okisan** o gunu, iki tepsi baklava **götürisen.**” (BA: 91)

“Nava **bilisen** öyle yaz.” (BA: 97)

“Cücüg aşu yumurta kırdın mı suppa eşkenesi **oli.**” (BA: 97)

“Mecbur şehirliye ayağ **uyduriyh.**” (BA: 99)

“Hindileri ruj **süri**,kaşına kalem **süri**, boya **vuri.**” (BA: 113)

Bismil Türkmen ağzında:

“Ya biz **gidiyh**, koyunun kuzuyun içinde **yatiyh.**” (BTA: 286)

“Gene **bahiyam**. Heb meb **içiyem**. Hab zorunnan ayahta dik **duriyam.**” (BTA: 328)

“Siz niye **gelisiz?**” (BTA: 348)

“Bugda, arpa, mercimeg **ekiler.**” (BTA: 361)

1.2. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Olumsuz Fiillerde Kullanılışı

Bu ek, olumsuzluk eki -mA'yla birlikte kullanıldığında ünlü kaynaşması meydana gelir ve olumsuzluk eki ile şimdiki zaman eki kaynaşarak -mi şeklinde sözcüklere eklenir.

Ekin olumsuz fiillerde kullanılışını kişilere göre şu tabloyla göstermek mümkündür:

1. tekil kişi	açmiyam gelmiyem	1. çoğul kişi	açmiyih gelmiyih
2. tekil kişi	açmisan gelmisen	2. çoğul kişi	açmisiz gelmisiz
3. tekil kişi	açmi gelmi	3. çoğul kişi	açmilar gelmiler

Tablo 2: Şimdiki zaman eki -i'nin olumsuz fiillerde kullanılışı

Taranan metinlerde ekin geçtiği cümlelerden bazıları şunlardır:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Deyi ele bi yere gideyim ki eşşegin ne olduğunu **bilmiler**, heç görmemişler.”
(DA: 71)

“Oğlan oni heç **dinnemi**” (DA: 73)

“Oğlan korhusundan içeri **giremi**” (DA: 73)

“Ayağında yara mara **kalmi**, heç bi şeşi de **kalmi**.” (DA: 75)

“Kadın diyi **evlenmiyem**.” (DA: 76)

“Bana Allah’tan dua edin, başka bi şe **istemiyem**.” (DA: 81)

“Ben bilidim ama ne yapayım, elden hiç bi şe **gelmidi**, demiş.” (DA: 82)

“Atmış beş yaşından yohariya **olmi** raporsuz.” (DA: 106)

“Yav ben gine **inanmiyam**” (DA: 122)

“Ben yeminliyem, kızımı **vermiyem**.” (DA: 124)

“Onlari **bulamilar**.” (EDA: 128)

“Keçel buni kabul **etmi**.” (EDA: 178)

“Anasi edi etmi buna mani **olami**.” (EDA: 179)

“Oğlan korhisından heç **yatami**.” (EDA: 207)

Bismil ağzında:

“Cevap vermi, o ne dese o **oli**.” (BA: 83)

“Bu küçükler bele **yapmi**.” (BA: 87)

“Burda cenaze öldigi zaman mkanı yok **kalmi**, hemen mezara, **bekletmiyih**.”
(BA: 90)

“Niye kırmızı biberi **getirmiler** gece.” (BA: 107)

“Vala dedi kalmi, iki ay da **kalmi**.” (BA: 112)

Bismil Türkmen ağzında:

“Babam borşlu para **bulami**.” (BTA: 268)

“Anasını yolladı, söyle men **almiyam**. Men de dedim men de **gelmiyem**, seni **istemiyem**.” (BTA: 268)

“Hasen **tanımı**.” (BTA: 284)

“Nava çalışıyam babam. Dee elim ayağım var **tutmi**.” (BTA: 328)

1.3. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Ünlülerden Sonra Kullanılışı

Ek, ünlülerden sonra geldiğinde sözcüğün ünlüsüyle kaynaşır. Böylelikle kelime sonundaki ünlü düşer ve yerini şimdiki zaman eki -i'ye bırakır:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Ben de ilahi **ohiyam**” (DA: 114)

“Gettim, Lamia dedim, seni Nuri Beg'e **istiyem**.” (DA: 116)

23

1.4. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Ek-fiille Kullanılışı

Şimdiki zaman eki -i'nin ek-fiille kullanımına şu örnekleri vermek mümkündür:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Diyarbakır'da stajerliğini **göridi**.” (DA: 105)

“O derbuke ile **eglenidih**.” (DA: 87)

“O küçeden de her gün padişahın oğlu **geçimiş**. Kız bu oğlani çok beğeni, çok hoşuna gidi.” (DA: 78)

“Bunnar ele birbirlerini çoh **sevilermiş**, ele çoh **sevilermiş**...” (DA: 79)

“Ben **bilidim** ama ne yapayım, elden hiç bi şe gelmidi, demiş.” (DA: 82)

“Kendini bi adam çok **begenimiş**.” (DA: 82)

Bismil ağzında:

“Elini **öpidi, konışidi...** Aynı evde **yaşidılar**, bi **bahıdı** ayakkabısını karşısına **koyıdı, o gidıdı.**” (BA: 83)

“O zaman saz **çalıdılar**, saz. Düdük **çalıdılar**, saz **çalıdılar.**” (BA: 94)

“**Bağlıdılar** affedersen ya eşegin üstüne ya da atın üstüne **atıdılar.**” (BA: 118)

“**Dolanımuş**, özlerine bi şeyler **getirimiş.**” (BA: 126)

Bismil Türkmen ağzında:

“Babam evvelden eşşekçilig **edıdı.**” (BTA: 270)

“Özleri de orda **yatımışlar.**” (BTA: 287)

“Tendürlerin başında kalıdı, kuru ekmek **toplıdı.**” (BTA: 291)

1.5. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Art Arda Gelen Fiillerde Kullanılışı

Art arda gelen fiillerde kullanılınca birinci fiilden sonra gelen ek, zarf-fiil eki -İp'ın fonksiyonunu üstlenmiştir:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Balkona çihilar, damlara **çihilar bahılar**, ele bi yaratılı geçi köyin içinden.” (DA: 71)

“Eşşegi gören **korhi kaçı.**” (DA: 71)

“Sultan Göksu **geli diyi** ben Antap valısının annesinin yanında oturacağam.” (DA: 107)

“O ki buni yolda göriler, heppi kaçılar, kimisi de **düşü baylı.**” (DA: 73)

“Deli Balta oğlani yuhariya **çihari yatırı...** Deli Balta yohari **çihı bahi**, bi şe yoh.” (DA: 74)

“Nese kaç gün sora kari vala **koyı gıdı.**” (DA: 77)

“Ben sahapsiz biriyem. İşte ormanda **yatıyam kahiyam.**” (DA: 80)

“Hemen elinden ali demiri, böyle bi vurmağınan kaleye yapıştıri. Onu **basi çihı.**” (DA: 84)

“Camdan kabın içinde balığı görince acımiş altun topı urıp camı kırıp balığı alıp denize **götiri ati.**” (EDA: 131)

“Oğlan odasına **giri, yati.**” (EDA: 132)

“Anası da bi şe demeden yumurtaları pışırı, **otırılar, yeyiler.**” (EDA: 154)

Bismil ağzında:

“Nasıl gözümü **açi**, **bahi** valla bambayaz olup göz.” (BA: 107)

1.6. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Yuvarlak Ünlülü Kullanılışı

Bismil Türkmen ağzında herhangi bir kurala bağlı olmaksızın çok nadir olarak bazı yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra ekin -ü şeklinde geldiği görülür:

“Dedim hesteyem, **ölüyem**.” (BTA: 285)

“O kızı da di bele döğüdü **dögüdü** di.” (BTA: 291)

“Ahşam oldu mu matora **koyüdum**, özlerni getiridim eve.” (BTA: 292-293)

“Çamırdan küp **vurüdum**. Gididıg getiridıg bele büyük küp kaldıridıh. Onun çine **doldurüduh**.” (BTA: 331)

“Bah size **sölüyuh**.” (BTA: 346)

1.7. Şimdiki Zaman Eki -i'nin Diğer Zaman Eklerinin Fonksiyonunda Kullanılışı

Şimdiki zaman eki -i, masal, hikâye, kıssa vb. olaya dayalı anlatımlarda sıklıkla kullanılır. Bu anlatım için standart Türkiye Türkçesinde geniş zaman, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman kipleri kullanılmaktadır. Zaman kaymaları da denebilecek bu şekil olayının Diyarbakır merkez ve Bismil ağızlarında örnekleri çoktur:

Diyarbakır merkez ağzında:

“Deli Balta bi ev **kirali**, hama oraya **taşmılar**.” (DA: 74)

“Hazreti Hamza heç **ayılmi**. Epey **yoruli** koli, **düşü** attan.” (DA: 83)

“Paça yerken **çih** bir kıl, kılı **çeki** oli iplik, ipliği **çeki** oli ip, ipi **çeki** oli kendir, kendiri **çeki** oli zencir...” (EDA: 123)

“Oğlan çobandan **ayrılı**. Gene yolına devam **edi**. Az **gidi** uz **gidi**. Dere tepe düz **gidi**. İki ay bir güz **gidi**. Nihayet bir çay kenarına **ulaşı**. **Bahi** orada köyli kadınlar çamaşır **yıhilar**.” (EDA: 125)

“Kapıyı **kitli** kilidi yanına alıp eve **geli**, beş altı ay **geçi**, harp **biti**.” (EDA: 169)

“Ertesi gün hayvanlar **dağılı**. Her biri bir yana **gidi**. Tembel Ehmed'in kervani da Halep'e **gidi**.” (EDA: 227)

Bismil ağzında:

“Dohtor arhadaşnan **oturiyih** böle.” (BA: 105)

“Bizim bırda bütün ilaçların içine gömeç var ya gömeç. O gömeci **kaynatılar**, suyunu **içiler**. Onnar hep ilaçtır.” (BA: 116)

“Bırda kim var kim yoh **geziler geziler**. Sonra **bahilar** ki adam içindedir.” (BA: 129)

2. Şimdiki Zaman Eki -iy

Bu ek; Çüngüş ve Çermik yöresi ağzının karakteristik şimdiki zaman ekidir. Bismil Türkmen ağzında birkaç örnekte -üy şeklinde görülür. Bunun dışında ek, tek şekilli olup kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Şimdiki zaman eki -iy ile zamir kökenli kişi ekleri kullanılır. Kişi ekleri kalın sıradan sözcüklerden sonra kalın ünlülü, ince sıradan sözcüklerden sonra 1. çoğul kişi hariç ince ünlülü gelir. 1. çoğul kişi ekinin ünlüsü her zaman kalındır.

2.1. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Olumlu Fiillerde Kullanılışı

Ekin olumlu fiillerde kullanılışını kişilere göre şu tabloyla göstermek mümkündür:

26

1. tekil kişi	pişiriyim çağriyim	1. çoğul kişi	pişiriyuh çağriyuh
2. tekil kişi	pişiriysin çağriysin	2. çoğul kişi	pişiriysiz çağriysiz
3. tekil kişi	pişiriy çağriy	3. çoğul kişi	pişiriylar çağriylar

Tablo 3: Şimdiki zaman eki -iy’in olumlu fiillerde kullanılışı

Taranan metinlerde ekin geçtiği cümlelerden bazıları şunlardır:

“Ekmeg yoh buğde yoh ele oldi ki ben tam ortade kaldım, hükümet de dahil yoğurt yeyiyuh, evde ayren **pişiriyuh**.” (ÇÇA: 131)

“Oni eyi **biliyim**, yetiştim ona.” (ÇÇA: 132)

“Kahti getti ki yeh gendisi ipte **sallaniy**.” (ÇÇA: 133)

“Babam dedi neçün **gülüşiyilar**.” (ÇÇA: 136)

“Orda her yemeğe gettuh. Lepe **veriy**, öğleleri kabağ **veriy**.” (ÇÇA: 143)

“Diy sultan hanımseni şehzade **çağriy**.” (ÇÇA: 162)

“Diyler hele gedah, bunun kızı nedir? Gediylar, **bahiylar** ki...” (ÇÇA: 167)

“Şindi de çimentodan **yapiylar**.” (ÇÇA: 168)

“İşte geliylar gece kına **koyiylar, götüriylar**.”

“Dedi viziteye **yaziyuh**, tebdilihava heyete çihacahlar.” (ÇÇA: 185)

“Elesi **geliy** ki küdürüm kibi, **veriylar** kırh gün elli gün rapor.” (ÇÇA: 186)

“Bele avcıma koyiylarben de **götüriyim**.” (ÇÇA: 193)

“İsmi **bırahiyuh, çağriyuh** işte ya Eyşe, ya Fatma, ya Ali, ya Veli. Kırh gün, otuzdokuz değil kırh deyende, kırh kaşih su **ölçiyuh**, onnan çocuğı **çimdüriyuh**.” (ÇÇA: 195)

2.2. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Olumsuz Fiillerde Kullanılışı

Bu ek, olumsuzluk eki -mA’yla birlikte kullanıldığında ünlü kaynaşması meydana gelir ve olumsuzluk eki ile şimdiki zaman eki kaynaşarak -miy şeklinde sözcüklere eklenir.

Ekin olumsuz fiillerde kullanılışını kişilere göre şu tabloyla göstermek mümkündür:

1. tekil kişi	pişirmiyim çağrmiyim	1. çoğul kişi	pişirmiyuh çağrmiyuh
2. tekil kişi	pişirmiyisin çağrmiyisin	2. çoğul kişi	pişirmiyisiz çağrmiyisiz
3. tekil kişi	pişirmiy çağrmiy	3. çoğul kişi	pişirmiyler çağrmiyler

Tablo 4: Şimdiki zaman eki -iy’in olumsuz fiillerde kullanılışı

Taranan metinlerde ekin geçtiği cümlelerden bazıları şunlardır:

“Artuh bunnara ziyaret etmiyen **kalmiy**.” (ÇÇA: 147)

“Bize şey veriy, ekmeğ veriy, bi şey **vermiy**.” (ÇÇA: 143)

“Kadını nasıl götüriy el **vurmiy**, götüriy nezarata koyiy, günde bi tas su bi ekmeğ veriy, genniyye el mel **vurmiy**.” (ÇÇA: 148)

“Ses **etmiy**.” (ÇÇA: 149)

“Sizin işize de ahlım **yatmiy**... Hasta var ki yerine terfi **edemiy** kırk gün vermişler, e dedi Yeşer’in hastalığını **bilmiyler** dedi.” (ÇÇA: 186)

“Oturiyuh vallahi siftah **edemiyuh**.” (ÇÇA: 189)

“Ne yapacamı **bilmiyim**.” (ÇÇA: 193)

2.3. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Ünlülerden Sonra Kullanılışı

Ek, ünlülerden sonra geldiğinde sözcüğün ünlüsüyle kaynaşır. Böylelikle kelime sonundaki ünlü düşer ve yerini şimdiki zaman eki -iy’e bırakır:

“İşte **yaşiyuh**.” (ÇÇA: 147)

“Eski zamanda sıhıntılar çohtı. Şindi **yaşıylar**.” (ÇÇA: 173)

2.4. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Ek-fiille Kullanılışı

Şimdiki zaman eki -iy’in ek-fiille kullanımına şu örnekleri vermek mümkündür:

“Yağmır kar **yağiydi**.” (ÇÇA: 131)

“Anam beni **götüriydi** hocanın yanına, hem din dersi verirdi hem bu yeni a,b,c harflerinnen işte **örgeydi** anam beni **görüydü**.” (ÇÇA: 141)

“Deniz kıyısından tetülbaharlar **geliylerdi**.” (ÇÇA: 145)

“Bi erkeg bi kadın gayet birbirlerini **seviylermiş**.” (ÇÇA: 146)

2.5. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Art Arda Gelen Fiillerde Kullanılışı

Şimdiki zaman eki -i’de olduğu gibi art arda gelen fiillerde kullanılınca birinci fiilden sonra gelen ek, zarf-fiil eki -İp’ın fonksiyonunu üstlenmiştir:

“Altı yedi gün **gediy, geliy**.” (ÇÇA: 147)

“Kız **egliy, gediy**.” (ÇÇA: 162)

Gelni ağladiylar, **aliylar geliyler** sebahtan.” (ÇÇA: 196)

2.6. Şimdiki Zaman Eki -iy’in Yuvarlak Ünlülü Kullanılışı

Bismil Türkmen ağzında herhangi bir kurala bağlı olmaksızın çok nadir olarak bazı yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra ekin -üy şeklinde geldiği görülür:

“İşte o üstlerinde **durüy**.” (BTA: 269)

“Gididi o adamı bulidi, göynünü **görüydü**.” (BTA: 366)

2.7. Şimdiki Zaman Eki -iy'in Diğer Zaman Eklerinin Fonksiyonunda Kullanılışı

Şimdiki zaman eki -i'de olduğu gibi bu ek de masal, hikâye, kıssa vb. olaya dayalı anlatımlarda sıklıkla kullanılır. Bu anlatım için standart Türkiye Türkçesinde geniş zaman, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman kipleri kullanılmaktadır:

“Allah’ın emrinden kızın ben verecahsın, babasına söylüyim, o da mahbul **göriy**, kızı ben **veriy**. Onnan sona **gediyler**, şerbet **içiyler**.” (ÇÇA: 146)

“Buni te İran şahı **duyiy**, İran şahı onnan **duyi**.” (ÇÇA: 147)

“Vezirine **diy** ki bu sal boş sal değil, bu salın altında bi şe vardır... **Kahiy** vezirinden büyük kızı **yolliy**, Büyük kız **gediy**, onun altına **açiy** ki kırh tene ayah merdivan, **iniy** aşağıya.” (ÇÇA: 159)

“**Toplaniy** gençler, çalgılar **çalniy** yahut def olan def **çaliy**; **gediyler**, işte kına **koyiyler**, **oyniyler**, mum **yanduriyler**, gelni **ağladiyler**.” (ÇÇA: 196)

“İki gün üç gün kurur onnan sona iki kari üç kari çıhsa **çihiy** çıhmadı mı bıçahnan bele parça yapar gibi çıhsa güzel **çihiy**, iki kari üç kari da kalıp yapıy, bi kari da teşte **koyiy**, bi tene de **apariy** yerine **basiy** oldu getti.” (ÇÇA: 231)

3. Şimdiki Zaman ve Geniş Zaman İçin Kullanılan -yAr Eki

-yAr eki Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında geniş zaman ve şimdiki zaman için nadiren kullanılan bir kip ekidir. Her ne kadar ilgili kaynaklarda ekin geniş zaman fonksiyonuna değinilmemişse de taranan metinlerde ekin bazı örneklerde geniş zamanı da karşıladığı tespit edilmiştir. Örneklerin çoğunda 3. çoğul kişi ekiyle, birkaçında ise diğer kişi ekleriyle kullanılmıştır.

3.1. Şimdiki Zaman İçin Kullanılan -yAr Eki

Aşağıdaki cümlelerde ek, şimdiki zamanı karşılamaktadır:

“Eskidan eyağlan **yürüyerdılar**, **geliyerdılar**.” (ÇÇA: 136)

“Bahtım bizimkilar hele **geliyerler**.” (ÇÇA: 136)

“İki gün üç gün bize ekmeg **veriyerler**, kuri ekmeg **veriyerler**.” (ÇÇA: 142)

“İlk günkini **deyerim**.” (ÇÇA: 139)

“Ben **deyerim** san daşi bele kur, sen bele kürersin.” (ÇÇA: 141)

“Zeytin deye **vermiyerlar**.” (ÇÇA: 142)

3.2. Geniş Zaman İçin Kullanılan -yAr Eki

Aşağıda art arda gelen cümlelerde geniş zaman ekiyle çekimlenmiş fiiller ve -yAr ekiyle çekimlenmiş fiiller beraber kullanılmıştır. Bu fiillerde kullanılan -yAr eki geniş zaman işlevindedir:

“Mahset şiranesini yerlar, lokumini alırlar, fatihasini **ohıyarlar**.” (ÇÇA: 127)

“Doğarse ezanışerifi kulağında **ohıyarlar**, üç kerı bele çağırırar.” (ÇÇA: 127)

“O cenezeyi alırlar, **yahıyarlar**, hocalari çağırır...” (ÇÇA: 129)

“O evde yemeg yapılır, mahset o evde yemeg alan fatihasını **ohıyar**, bi yemeğini **yeyer**, bi çayını içer geder.” (ÇÇA: 129)

4. Şimdiki Zaman Eki -ye

Bu ek; Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında nadiren görülen bir şimdiki zaman ekidir. Tek şekilli olup kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz. Taranan metinlerden bu ek için aşağıdaki örnekler tespit edilmiştir:

“Baham bu amıcam olar neye **koşeyelar**, aşağıya **gedeyelar**.” (ÇÇA: 136)

“Şindi başluğ babaya bi şey yohtur. Hepi kızlan oğlana mesarif **ediyelar**.” (ÇÇA: 137)

“Ayıhlanmış ufah peynir a bukkadar **koyiyelar** ekmeğın üstine bize veriyerlar.” (ÇÇA: 142)

“Ne yağı **deyelar**, ha zeytinyağı.” (ÇÇA: 143)

Sonuç

Türkiye Türkçesi ağzlarında ölçünlü dilin etkisiyle nadiren -yor eki ve geniş zaman eki de kullanılmakla beraber daha çok şimdiki zamanı karşılayan farklı ekler kullanılmaktadır. Bu farklılıktan dolayı şimdiki zaman ekleri esas alınarak da ağzların tasnifi yapılmıştır.

Diyarbakır ili ağzlarında ölçünlü dilin etkisiyle şimdiki zaman için -yor eki de kullanılmaktadır. Ancak asıl karakteristik şimdiki zaman eki Diyarbakır merkez ağzı ile Bismil ağzında -i'dir. Bu ek, Bismil Türkmen ağzında görülen yuvarlak ünlülü birkaç örnek dışında kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez.

Çüngüş ve Çermik yöresi ağzında ise karakteristik şimdiki zaman eki -iy olup nadiren -ye ve -yAr ekleri de bu zamanı karşılamaktadır. -yAr eki bazı örneklerde geniş zamanı da karşılamaktadır.

Şimdiki zaman eki -i ve -iy ile kullanılan 1.çoğul kişi ekinin ünlüsü her zaman kalındır.

Şimdiki zaman eki -i ve -iy olumsuzluk eki -mA'yla birlikte ve ünlülerden sonra kullanıldığında ünlü kaynaşması meydana gelir. Böylelikle kelime sonundaki ünlü düşer ve yerini şimdiki zaman eki -i ve -iy'e bırakır. Olumsuzluk eki ise şimdiki zaman eki ile kaynaşarak -mi ve -miy şeklinde sözcüklere eklenir.

Şimdiki zaman eki -i ve -iy art arda gelen fiillerde kullanılınca birinci fiilden sonra gelen ek, zarf-fiil eki -Ip'ın fonksiyonunu üstlenir.

Masal, hikâye, kıssa vb. olaya dayalı anlatımlarda standart Türkiye Türkçesinde geniş zaman, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman kipleri kullanılırken Diyarbakır ili ağızlarında genellikle şimdiki zaman eki -i ve -iy bu işlevi yerine getirmektedir.

Kaynakça

- Akça, Hakan (2011). "Ankara İli Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları", *Turkish Studies*, Volume: 6/1, Ankara, s. 611-619.
- Başkan, Ahmet (2012). *Bismil Ağzı (İnceleme- Metinler- Dizin)*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Beysanoğlu, Şevket (1966). *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi Yayınları, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.
- Buran, Ahmet (2011). "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volume: 6/1, Ankara, s. 41-54.
- Ergin, Muharrem (1992). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım / Yayım /Dağıtım, İstanbul.
- Erten, Münir (1994). *Diyarbakır Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer; Boz, Erdoğan (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Haşimi, Ahmet (2017). "Türkiye Türkçesi Orta Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri", *Asos Journal The Journal Of Academic Social Science Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 45, s. 313-328.
- Kalay, Emin (2003). "Edirne İli Ağızlarında Şimdiki Zaman Çekimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, [2003] 1999, C: I-II, S: 42, Ankara, s. 139-145.
- Karahan, Leyla (2011). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Kısa, Oğuz (2018). *Güneybatı Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özçelik, Sadettin; Boz, Erdoğan (2001). *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özek, Fatih (2012). “Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri”, *Turkish Studies*, Volume: 7/1, Ankara, s. 1751-1765.
- Sökmen, İsmail (2011). *Bismil Türkmen Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Türk, Vahit (1999). “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [1999] 1996, Ankara, s. 291-340.